

«KAMBAR BATIR» DESTANI'NI DÖNEMSELLEŞTİRME

Jumashay Sailaukızı RAKIŞ*

ÖZ

Bu çalışmada Kazakların yaşama tarihi, o tarihsel süreçte yaşanan olayların “Kambar Batır” destanında yansıma özellikleri incelenmiştir. Kazak folklorunda Kambar batır destanının hangi dönemde yer aldığı ve bunun üzerine araştırma yapan bilginlerin eserleri üzerine analiz edilmiştir. Ayrıca, Kambar’ın hangi soydan geldiğine dair farklı görüşlerin oluşma sebepleri de açıklanmıştır. Makale yazarı, “Kambar’ı Uak soyunun atası” denilmiş secere verileri ile destanda yer alan olaylar hakkında verilere önem gösterilmiştir. Söz konusu olan bu destanda Arğın kelimesinin genellik anlamını taşıyan birleşik soyun adı olduğunu ıspatlar.

El yazması koleksiyonlarında korunan “Kambar batır” eposunun çok sayıda versiyonunu analiz etmek üzere, eposun esas versiyonun hikaye çizgisi farklı olmadığını göstermektedir. Tüm versiyonu için, baş karakterin olgun bir kahraman olarak tanımlanması aittir. Destan versiyonlarında, batırın mucizevi doğumu motivi rastlanmamıştır. Sadece Divaev versiyonunda, mucizevi doğum motivi ile biyografik motifler izlenir. Düşmanın işgali hakkında duymuş üzere Kambar batır, avcılık ederek doksan evli köyün yemeğini hallettikten sonra, uzun bir yolculuğa çıkıyordu .

Destan halkın geçtiği gerçek bir tarihsel, siyasi sosyal olayların görünümüdür. Destanın tarihsel esası belirsiz olduğundan kahramanın tarihsel prototipinin belirlenmesinin zor olduğu söz olur. Kambar Batır adının mifolojik temeli üzerinde durur; bazen bir avcı-nişancı olduğu, bazen de Noğay kahramanı Şora ile, Kırgız kahramanı Manas ile noğaylıların zamanında yaşadığı söyleniyordur. Bu, söz konusu olan destanın çok yönlülüğünü veya çok katmanlı olduğu ıspatlayacaktır. Kambar Batır karakterinde ideal kahramanın tipolojik özellikleri izlenir. Sonuç olarak, “Kambar Batır” destanı, eski hikaye çizgilerini almış olup, tüm ülkenin güvenliği olmasına önem verilen tarihsel süreçlerde tekrar söylenmiş epik bir destan olduğu kanıtlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Folkloru, tarihsel süreç, destan, Kambar batır.

«ҚАМБАР БАТЫР» ЖЫРЫН МЕРЗІМДЕУ

ABSTRACT

This study examines the features of the reflection of historical events and the history of the Kazakh people in the “Kambar Batyr” epos. The works of scientists who explored the period of the epos “Kambar Batyr” in Kazakh folklore studies have been analyzed. In addition, the reasons for the emergence of different views on Kambar-Batyr as a native of a certain clan have been considered. The author of the article pays great attention to the authenticity of the events in the epic and genealogical data, according to which Kambar-batyr is the great-grandfather of the Uak clan, and that the name of the Argyn clan in this epic is the common name for the combination of various clans.

---

* Филология ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, почта: zhushay19@mail.ru

Analysis of numerous works which versions of “Kambar” which are preserved at manuscript foundations, shows that the plot line of the main versions of the epos is not different. The description of the character as a batyr is typical for all versions. The motive of miracle birth of the character is missing in the epos. Only in Divaev’s version, some traces of the motive of birth and growth of the batyr have been considered. When Kambar-batyr learned about the invasion of the enemy, he didn’t immediately go to the trip, but went only after he took care of the village which consisted of ninety houses, went hunting and brought fowl and provided the people with food.

The difficulty of determining the historical prototype of the epic hero is noted, since the historical basis of the epic is not clear. He draws attention to the mythological basis of the name Kambar-Batyr, sometimes he is a lonely hunter, and one can also assume that Kambar-Batyr lived in the epic era with the Kyrgyz hero Manas, the Nogai hero Shora during the Nogai period. This reveals the polystadial or the multi-layered nature of this epic. In the image of Kambar-Batyr, the typological features of the ideal hero are traced. The conclusion includes the finding that the “Kambar Batyr” - is the epos with archaic plot which was praised in more late critical historical moments, and was subject to transformation and re-thinking.

Keywords: Kazakh Folklore, Historical periods, Epos, Kambar batyr

Қазақ фольклортануында жеке жанрлар, әсіресе эпикалық жырлардың сюжеттік құрамы, тарихилығы, поэтикасы, тілі, қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері біршама қарастырылған. Қазақтың эпикалық мұрасына арналған зерттеу еңбектердің көпшілігінде жырдың мерзімін анықтау жайында жалпылама пікірлер айтылды. Дегенмен фольклорлық шығарманың мерзімін анықтау мәселесі қазақ фольклортануында шешімін тапқан деуге әлі ертерек. Фольклорлық шығармалар жеткізушілердің ұжымдық жадында сақталып, қағазға кейінгі дәуірлерде түскен. Дәстүрге негізделген жыр орындалу барысында әрдайым өзгеріске ұшырап отырады. Мерзімдеу үшін мәтіннің туу, қалыптасу тарихын түгел анықтап алу, ескеру және тарихи-текстологиялық талдау қажет. Жыр нұсқаларымен қатар жыршылар мен жинаушылардың тұлғасын да қарастыру керек болады.

Фольклорлық мұраның тарихқа қатысы эпостың теориялық мәселелерін қарастырған әлемдік фольклортанушылардың назарында болып келді. Ағайынды Г. және Н. Чэдвак, С. Баура, К. Уайс бастаған еуропалық «тарихи мектеп» өкілдері эпосты тарихтың нақты көшірмесі деп қарастырып, нақты тарихи оқиға мен тарихи қайраткерлермен қандай да бір ұқсастық тауып, эпосты тарихи деректермен салыстырды. Ресейде «тарихи мектеп» өкілдері В.Ф. Миллер, М.Н. Сперанский, А.В. Марков, Н.П. Дашкевич, Л.Н. Майков және басқалар болды. Кейін тарихи мектепті Б.А. Рыбаков басқарды, С.Н. Азбелев еңбектері сол көзқараста жазылды. Тарихи-типологиялық мектеп өкілдері В.Я. Пропп, сондай-ақ А.П. Скафтымов, Б.Н. Путилов еді.

Академик А.Н. Веселовский жылнамалық тарих пен эпостық тарихтың аражігін ашып қарастырса (Veselovskiy, 1940: 640), В.Я. Пропп фольклорды “халық ауыз әдебиеті дәстүріне сай сақталатын және ары қарай жеткізілетін тарихи ақпарат көзі ретінде санайды” (Propp, 1962: 88). В.М. Жирмунский да

халықтың батырлықпен өткен тарихы әсірелеуге түсіп эпоста көрініс табатынын айтқан: “Эпос – это живое прошлое народа в масштабах героической идеализации. Отсюда его научная историческая ценность и в то же время его большое общественное, культурно-воспитательное значение” (Jirmunskiy, 1974: 10).

Сонымен қатар фольклорлық мұраның тарихилығы мәселесі Е.М.Мелетинский, С.Ю.Неклюдов, К.В.Чистов, В.М.Гацак т.б. орыс фольклортанушылардың ғылыми еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. «КСРО халықтарының эпосы» сериясымен шыққан эпостық шығармалардың топтамасында фольклорлық туындының тарихпен байланысы, фольклорды тарихи-типологиялық жағынан зерттеу қолға алынды. 1976 жылғы «Фольклор және тарихи шындық» атты Бүкілодақтық конференцияда фольклордың тарихилығы басты тақырыпқа айналды.

“Тарихи мектеп өкілдерінің фольклорлық шығармалардың мерзімін анықтауға жасаған қадамдары (А.П.Скафтымов тарапынан) өткір сынға ұшырағанына байланысты біраз саябырсып қалғаны белгілі. Екі түрлі мектеп өкілдері В.Я.Пропп пен Б.А.Рыбаковтың еңбектерінде фольклорлық шығарманы мерзімдеу мәселесі түрлі бағытта қарастырылды” (Azbelev, 1982: 5-7). Оның үстіне эпосқа қатысты дискуссиялардан соң жырдың поэтикасы ғана талданып, оның тарихилығына көп назар аударылмады. 50-жылдары таптық көзқараспен эпикалық мұрамызға «тазалау» жұмыстары жүргізілген тұста мол қазынамыздан тек «Қамбар батыр» жырының ғана қалуы бас қаһарманның әлеуметтік шыққан тегіне де, жырдың тарихи негізінің көмескілігіне де тәуелді болатын.

Патшалық Ресейдің Бас штаб генерал-майоры Людвиг Мейер құрастырған “«Киргизская степь Оренбургского ведомства» (СПб., 1865) атты кітапта Сырдария өлкесіндегі археологиялық ескерткіштер жөнінде тоқтала келіп, қазақтар жырдың оқиғасын Жеті Асар қамалының күйреуімен, қалмақтардың билігінен осы жерді азат етуімен байланыстыратыны жайлы айтылады” (Meуег, 1865: 287). Халел Досмұхамедұлы «Қазақ халық әдебиеті» еңбегінде Қамбар батырды Алтын Орда мен Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген, бірақ келе-келе есімдері аңызға айналған тұлға деп біледі (Dosmuhameduli, 1991: 26).

«Қамбар батыр» жөнінде алғаш ғылыми ой-тұжырымдар түйіндеген М.О.Әуезов жырдың өзге эпостық үлгілерден ерекшелігі, ондағы образдар жүйесі, оқиғалардағы көпқабаттылық (полистадиялық) туралы түйіндерінің өз кезеңі үшін де, бүгінгі күні де құны жоғары. М.О.Әуезов: «Біздің батырлардың бір алуаны аңшыдан шыққан батырлар» – деп, Қамбардың кәсіп иесі, аңшы батыр екендігіне ерекше көңіл бөледі. Зерттеушінің: «Бұл батыр да ертерек мезгілдің адамы болады. Тарихи кезіне қарағанда, Қамбар ұлы батыр. ... Бүгінгі Қамбар әңгімесі қазақ аузында бұрынғы Алтынорда бірлігінің кезінен алып шыққан жұлде, сыбағаларындай” (Äuezov, 1991: 100-101), – деген пікірі жырдың тарихилығы жөнінен мәлімет береді. Жырдың түйінді жері – қалмақ ханының Назым қызды тартып алмақ болуы. Жаумен арадағы соғыс елі мен жері үшін емес, оның басты себепкері қалыңдық үшін күрес екенін айтады. “Сондықтан бұл әңгіменің тізілуі берірек заманда болғандығын білдіреді” (Äuezov, 1991: 102), – деген тұжырым

жасайды. Жырдың рулық-тайпалық дәуірде туа бастағанымен, онда бір кезеңнің емес, бірнеше дәуірдің көрінісі сақталғанына көңіл аударады.

С.Сейфуллин “эпостың туу кезеңін ноғайлының қалмақ тайпаларымен қақтығысына апарса, эпостың қалыптасуын қазақ халқының жоңғарлармен XVII-XVIII ғасырларда тарихи соғысымен, «Ақтабан шұбырынды» оқиғаларымен байланыстырады”(Sefullin, 1932: 27). Б.Кенжебаев батырлық жырлардың тарихқа қатысы туралы айта келіп, “Алпамыс, Қамбар тағы басқалар туралы тарихта ешбір дерек жоқ. Оған қарағанда бұлардың ойдан шығарылуы да мүмкін” (Кенжебаев, 1939: 125), – деген пікір білдірсе, С.Мұқанов “батырлық жырдың тәрбиелік мәні, композициялық ерекшелігі жөнінде пікір айтып, жырдың тарихи негізін шежірелерден іздейді” (Мұқанов, 1939: 5-21).

Отызыншы жылдардағы мақалаларда жырдың мазмұнын баяндау басым, тарихи принцип тұрғысынан бағалау орын алды. Ә.Марғұлан “батырлық жырлардың шығу тәркіні мен оның тарихпен байланысына көңіл аударады, қазақ эпосын бес қаһармандық дәуірге бөліп, «Қамбар» жырын үшінші – «Ноғайлы» дәуіріне, Жошы ұлысының ыдырауы мен өзара қырқысқан соғыстарды бейнелейтін екінші кезеңіне жатқызады” (Margulan, 1946: 81).

Қазақ эпосы, оның ішінде «Қамбар батыр» жыры жөніндегі М.Әуезовтің зерттеулері оның басшылығымен жұмыс істеген әріптестерінің еңбектерінде ары қарай дамытылды. «Қазақ әдебиеті тарихының» (1948) батырлар жыры жөніндегі тарауы мен «Қамбар батырға» арналған бөлімін жазған Қ.Жұмалиев “батырлық жырларын тарих деп қарамай, фольклортану тұрғысынан сараптайды, Қамбардың аңшылығы жырдың ерекшелігі ретінде сипатталып, жырдың композициялық және тілдік ерекшеліктері сөз болады” (Qazaq ädebiyetiniñ tarihi, 1948: 144-149). Кейін 1958 жылы “«Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты еңбегінде эпосты мерзімдеу мәселесін күн тәртібіне қояды да, «Қамбар батыр» жырын «ноғайлы дәуіріндегі қалмақ пен ноғайлылықтардың араларындағы қарым-қатынастардың негізінде туған эпос» деп көрсетеді” (Jumaliev, 1958: 135-156).

Жырды жариялау, зерттеу ісінде елеулі еңбек сіңірген Н.С.Смирнова мен М.Ғұмарова «Қамбар батыр» әңгімесі ерте кезде мифтік, ертегілік мотивтерден туған болу керек, бертін келе осы мотивтер реалистік негізде қайта өңделген, халық өміріне жанастырыла қайта жырланған деген пікір айтады (Qambar batır, 1959). Профессор Н.С.Смирнова «Қамбар батыр» жырын қазақ эпосының ноғайқыпшақ цикліне жатқызып, жырдың туу кезеңін VIII-IX ғасыр деп межелейді (Qambar batır, 1959: 253-318). М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов бір кездегі халық ертегісінің кейіпкері аңшы, мерген ту көтеріп қол ұстаған, қалың жауға қарсы аттанған батыр бейнесінде суреттелетінін сөз етеді (Ğabdullin ve Sıdıqov, 1972: 280).

Ә.Қоңыратбаев “жырда кездесетін кейіпкерлер есімінің этимологиясын қарастырып, жырдағы оқиға VIII–X ғасырлар шамасында Арал теңізінің жағалауында болған деп шамалайды” (Qonıratbaev, 1991: 102), Қамбардың «қалаңа қайт, Қараман» дегенін негізге алып “Қамбар далалық, Қараман отырықшы мәдениеттің өкілі деген қорытындыға келеді, жырдағы аңшылық,

тобыр суреттерінен, кейіпкерлер есімдерінен ертедегі Арал – Хазар, Кушан – Тохар, IX–X ғасырдағы оғыз-қыпшақ ұлысының батыстық, шығыстық тайпа болып бөлінген кезеңінің, өзбек ұлысының бүліну дәуірінің (XV–XVI ғғ.) көрінісін, монғол-жоңғар дәуірлерінің оқиғаларын көреді” (Qoniratbaev, 1991: 184). Р.Бердібай “жырдың полистадиялық белгілеріне, Назым тұлғасының ерекше болмысына көңіл аударған” (Berdibaev, 1982: 123).

Бізге жеткен эпостық шығармалардың дені ерте кездегі туып, кейінгі дәуірлерде қайта жырланып, өңделгені анық. Фольклор халықтың жеңіске деген құлшынысын шынайы оқиғаларға сүйене отырып бейнелеуі мүмкін екені белгілі. Академик С.А.Қасқабасов фольклордағы тұтастану құбылысына арнаған ғылыми мақаласында “«Қамбар батыр» жырын негізге ала отырып, ондағы бір циклге түскен үш сюжеттің сипатын айқындайды” (Qasqabasov, 1992: 438-489). Ш.Ыбыраев “жырды эпос поэтикасына тән заңдылықтар тарапынан тексерген, эпостағы уақыт пен кеңістік мәселесін сөз еткенде жыр нұсқаларындағы эпикалық уақыт пен жыршының уақытын бөліп көрсетеді” (Ibraev, 1993: 29).

Фольклорлық шығармаларда тікелей мерзімді белгілейтін мәліметтер сирек кездеседі. Кейіпкерлердің есімі мен оқиға өткен жерлердің атауына қатысты жанама мәліметтерді әрдайым сенімді деуге келмейді. Әсіресе ауызша жеткен шығармалардың мерзімін анықтау қиын. «Қамбар батыр» жырының барлық варианттарына сүйеніп жырдың туу, қалыптасу мерзімі жөнінде нақты долбар жасауға болады. Жыр батырлықпен өткен өмір жөнінде, 16 ғасырдағы жаугершілік кездің өмір жағдайы бұрынғы батырлық дәуір елесін жаңғыртуы мүмкін.

«Қамбар батыр» жырының туу, қалыптасу кезеңін шамамен мерзімдеу үшін жыр нұсқалары, жыр оқиғасы, басты қаһарман мен оның қарсыластары, батырдың айналасы, кейіпкерлер атауы, оқиға өтетін топонимикалық атаулар, жыршылар мен жырды жеткізушілердің тұлғасы, батырдың ерлігін суреттеумен қатар оның ішкі дүниесі мен жан толғаныстарын көрсету, эпикалық уақыт пен сюжеттік уақыттың арақатысы назарға алынады. Жырдың мерзімін белгілегенде оның жасалу кезеңдерінің барлығы (шығармаға ұйытқы болған оқиға, жырдың қалыптасу кезеңі, жыршы-жеткізушілердің еңбегі) ескеріліп анықталады, сараптала қарастырылады.

Қамбар батыр жырдың көптеген нұсқаларында «он сан үйлі оят, қырық сан үйлі қият, алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобырды» асыраған он сегіз жасар батыр болып суреттеледі. 1903 жылғы Қазан басылымында Назым сұлудың әкесі Әзімбай қоныстанған жер Көкарал шаһары болса, 1888 жылғы Қазан басылымында – Ақарал шаһары. Ақарал, Көкарал сөзіндегі ақ, көк – түр-түсті ғана емес, ақ – батыс бағытты, көк – шығыс бағытты білдіретін геосимволикалық белгі.

Қамбардың қай рудан шыққан батыр екендігі туралы әр түрлі пікір бар. Диваев, Қалқай нұсқасында Қамбар – арғын тайпасынан шыққан батыр. Қазақ шежіресі бойынша, арғыннан Қамбар тармағы тарайды. Қамбар – Болатқожаның бір баласы. Қырғыздың «Манас» эпосында Қамбар ұлы Айдархан, немересі Көкше талай шайқастарға қатысады (Kagalaev, 1984). «Ер Көкше», «Ер Қосай», сондай-ақ «Қамбар батыр» эпостарында уақ тайпасының басынан өткерген түрлі

оқиғалары, оның тарихта есімі мәлім тұлғалары туралы мәлімет кездестіруге болады (Vostrov, Mukanov, 1968: 142).

Шежіре деректерінде Уақ аталарының бірі ретінде әйгілі Ер Көкше батыр мен оның ұлы Ер Қосай батырдың есімдері аталған. Тарихшылар Ә.Марғұлан мен Н.Мыңжани IX-XIII ғасырларда моңғол үстіртін мекендеген онгуттарды Уақ деп есептеген. Ш.Құдайбердіұлы мен А.Левшин оларды қазақ хандығына XIV-XVII ғасырларда ғана қосылды деп санаған. Ал Ш.Уәлиханов Ер Көкше, Ер Қосай батырлар арқылы Уақтар Алтын Орда ыдыраған кезден бастап көріне бастады дейді. Қазақ арасына кең тараған аңыз бойынша Уақ Керей тайпасымен туыстас. Уақтың алғашқы атамекені Қазақстанның оңтүстік-шығысы мен Моңғолияның батысы болса керек. Қазақ жеріне жоңғарлардың баса-көктеп еніп, алға жылжуының салдарынан Уақтар өзінің ата-мекенінен ығысып, солтүстікте Тобыл және Үй өзендеріне, Батыста Торғай өлкесіне, ал оңтүстікте Арал теңізінің жағалаулары мен Сыр бойына дейін жетті.

Марғұлан: “Ақтоғай, Тоқырауын қазақтарының қария сөзі бойынша Ер Манас Ер Көкшенің баласы-мыс. Оның ақ құла атының жайылған жері Бегазы тауының бөктері” (Margulan, 1985: 87) деген жорамал айтқан.

Манастың қасындағы қырық шораның әрқайсысы бір кездегі ел басқарған тайпалардың көсемдері, олардың санатында Ер Үрбі, Ажыбай, Бақай, Алмамбет, Шұбақ, Сырғақ батырлармен қатар қазақтың жеке батырлық жыр кейіпкерлері Ер Қосай, Ер Көкше, Ер Төстік батырлардың аты аталады. «Манас» эпосы бойынша Алмамбет Бейжінде тұрғанда Ежен хан мен Қоңырбайдың басқыншылығына қарсы тұрады. Алмамбет Ер Көкшенің мықты еліне арқа сүйеп келеді, екеуі дос болады. Жырдың ту бастағы батырлары қатарында Ер Қосай мен Ер Көкше, ел басшылары ретінде Қамбар хан, Айдар хан есімі аталады (Karalaev, 1984: 218).

Жырды жеткізушілердің мәліметіне қарағанда 1936 жылы Қостанай облысында тұратын ақын Шапай Қалмағамбетов жыр нұсқасын сол жердің ақын-жыршысы Досжаннан жазып алады да, 1939 жылы Тіл және әдебиет институтына әкеп тапсырады. Досжан ақын жырды өзі ұстаз тұтқан, қасына көп ерген Қостанай облысының Қарабалық ауданының аумағында дүниеге келген атақты Мергенбай ақыннан (1831-1911) үйренгенін және сол үйренген қалпында еш өзгеріссіз хатқа түсіргенін айтады.

Березин нұсқасында ол – уақ батыры. «Қамбар – уақ руынан шыққан батыр» деген пікірді С.Мұқанов: «Қазақтың ескі руларынан Керей, Уақ атты екі ел бар. Уақтың Шоға, Бұйдалы, Жансары, Біржақсы, Шайгөз, Қурай, Қытай дейтін жеті руы қазіргі Преснов, Пресногорков, Төңкеріс аудандарында отырады. Шоға ішіндегі Қарағай, Қарағай ішінде Тұяқпай дейтін ауылда Абылай хан тұсында, XVIII ғасырда жасаған Баян батырдың немересі Жапақ дейтін кісі бар. Оның баласы Қасым «Молалы» дейтін колхозда. Баян – ер Қосайдың немересі, Қосай – ер Көкшенің баласы, Көкше – Қамбар батырдың баласы. Сондықтан Радловтың Қамбарды уақ еді деуі дұрыс, ер Көкше мен ер Қосай қазақ арасында көп жыр болған батырлар» деп қуаттайды (Batırlar jıgı, 1939: 590).

Қамбардың ұрпақтары, жерленген моласы туралы фольклорлық мұраларды жинаушы Қысыраубек Амантаев мынадай мәлімет береді: «Батырлар жырындағы «Жақсылар, бастан айтайын» деп басталатын «Қамбар батыр» дастанын осы Италмас (Түнғатаров) жазған. «Қамбар батырдың» моласы Шаян ауданы, Қарасу деген колхозда, қазірде де бар. Сол маңда Ноғайлыдан келіп, Тазша деген елден қыз алып, өсіп-өнген. Сүнгетай (Ақмолда) деген ел де бар. Қамбар осы елден шығуы керек» (Ortaliq Gilimi Kitaphana, Ş. 566). Дегенмен, Италмас ақын жырлаған жыр нұсқасы кездеспеді, ол жырды орындаушы жыршылардың бірі болуы да мүмкін.

“«На первый взгляд, нет ничего божественного в имени Камбар-батыра из одноименного казахского героического сказания. В казахском героическом эпосе «Кобланды-батыр» приводятся слова матери богатыря, напутствующей сына перед опасным сражением. Здесь имя Камбара поставлено рядом с именем мусульманского пророка Мухаммеда. В среднеазиатском фольклоре «Камбар – древнее божество, связанное с культом воды, существовавшим в Туркестане. Он же – покровитель скота». Это имя древнего божества в дальнейшем отрывается от своей мифологической основы и начинает бытовать в качестве имени эпического героя» (Urmançeyev, 1986: 26), – дейді эпикалық батырдың есімі туралы Ф.Урманчиев.

Ноғайдың «Шора батырында» да Қамбар есімі ұшырайды. Қырғыздың «Манас» эпопеясындағы «Үлкен жорық» атты тарауда әскер басында тұрған Қамбар қай жауынгердің қайда тұруы керектігін көрсетеді. Манас Талғар өзенінен өту кезінде ең ержүрек батырларды соңына қалдырады, Урбю, Серек, Алжибай, Сыргак сияқты батырлардың қатарында Қамбардың да аты аталады. Қамбар батырдың есімімен үндес басқа да кейіпкерлер бар: жылқы пірі – Қамбар ата, діни дастандардағы хазіреті Әли ибн Әбутәліптің атын баптаушы Қанбар, түрікмендердің музыкалық аспабы – дутарды ойлап шығарған Баба Ғамбар (Kıdırbaeva vd., 1998: 57-61).

Батырдың руын өзгертіп қолдану жыршылар дәстүрінде жоқ. Қамбардың біресе арғын, енді бірде уақ батыры ретінде көрінуі ноғайлы заманында уақ пен арғынның етене араласуынан, я болмаса, екі рудың жауға шапқанда айтатын ұранының ұқсастығына байланысты болуы мүмкін.

«Қамбар баһадүрдің жырында» сексен үйді жаяу аралаған Назымның атасына барып «Ат ұстап мінер адам жоқ», «Өздігінен жол тауып, Адамдық қылар кісі жоқ», деп ешкімге таңдауы түспегенін білдірген уәжінен кейін Әзімбай ханның қасындағы бір төлеңгіт: «Ақ өткелден ары өтсе, алты күндік жерде отыз үйлі обырда, тоқсан үйлі тобырда он екі жасар ер Қамбар бар. Кедей демесең, мұнан артық адам жоқ», – деп Қамбар жөнінде алғаш хабарды айтады, әйтсе де қыз әкесі Әзімбай қарсы болады. Жырда аталатын төлеңгіттер туралы мәлімет осындай. Қазақ хандығы құрылып, нығайғаннан кейінгі жылдары хандар мен сұлтандар сарайында оларға қызмет ететін арнайы дәрежедегі (статустағы) елеуметтік топ төлеңгіттер деп аталды. Төлеңгіттердің атқарған қызметтері өте ауқымды болды: олар хан мен сұлтандардың жеке бастарын қорғады; жорықта

әскер құрамында соғысатын жауынгер есебінде; бейбіт кезде алым-салық жинады (Şamgonov, 2017).

«Қамбар батыр» эпосындағы жыр желісінің мазмұнында орындаушының тыңдаушысын эпикалық дәуірге бірден-ақ жақындату мақсаты басым. Жырдың қаһарман іс-әрекетінен туындаған сюжеттік уақыты да өзіндік сыр-сипатымен көрінеді. Сюжеттің басталуында өзге батырлық жырдан өзгешелігі бар, әлеуметтік жігі айқындала бастаған екі түрлі өмір көрінісі сипатталады. Алайда жыр оқиғасының даму барысында күрделі мәселе ел тәуелсіздігін сыртқы жаудан қорғау жетекші мәнге ие болғанда, елішілік тартыстар ескерілмей, тұтас тұрғыдан түсіндіріледі. Яғни, жырдың негізгі тақырыбына қатысты оқиғалардың басталуы Қамбардың қалыңдығына өзге жұрттың зорлықпен сөз салуымен, одан әрі ел ішінде осыған байланысты түрлі жағдайлардың орын алуымен тұспа-тұс келеді. Қамбар мен Назымның алты ағасының арасындағы қарым-қатынас елдің тәуелсіздігі ұғымының жанында кикілжің есепті болып, Қамбар тұтас бір халықтың саяси өміріндегі ауытқыған тепе-теңдікті қалпына келтіруші ретінде мадақталады.

Жырдың өне бойында бас кейіпкерінің болмысы мен ортасы жөнінде толық мағлұмат беріліп, оқиғаның өту барысына тыңдаушыны араластыруға мүмкіндік жасалады. Сюжеттен тыс тұратын жырлаушы уақытының болатындығына жыр желісі дәлел. Жырда сюжеттік уақыт түрліше аталып, мысалы, «бұрынғы өткен заманда» (1888, Бармақ нұсқасы) «бұрынғы өткен заманда, дін мұсылман аманда, он сан ноғай жұртында» (Шоқатаев варианты), «бұрынғы өткен заманда, барлық халық аманда, он екі баулы өзбекте, он сан ноғай елінде» (М. Жапақов варианты), «он сан ноғай бүлгенде, Орманбет хан өлгенде» (Березин нұсқасы) деп беріліп, жыршы тарапынан мадақталады. Мұның себебі: батырлық жырдағы «бұрынғы өткен заман» – халық санасына терең ұялаған, ел-жұрт тарихындағы ерекше дәуір. Ол – қасиетті бабалар уақыты, батырлардың тарихта болған мерзімі. Сондықтан да бұл – айрықша дәуір. Оның қадір-қасиеті бүтін шығарманың тұтас желісі бойына тараған.

Батырдың соғыс үстіндегі белсенді қимыл-әрекетін баяндаған, бейнелеген сәттерде уақыттың өтуі, қарқыны үдейді. Қамбардың Қараманға келіп, уәж айтуы мен жекпе-жекке шығуы, оны жеңіп қиратуы қысқа бір уақыт аралығында өтеді. Батырдың күш-қуаты кемеліне келген нағыз жігіттік шағынан басталған оқиға сол рухта аяқталады. Дәстүрлі эпикалық әдіске тән кеңістік уақытпен өлшенетіндіктен, «Ақ өткелден ары өтсе, алты күндік жерде Қамбардың мекені, ал Мақия хан мен Әзімбай ауылының арасы – қырық алты күндік жер», – деп беріледі. Кеңістік жайлы көне ұғымдарда су екі дүниенің шекарасы, аралық өткел ретінде ұғынылады. Мұндағы Әзімбай мен Қамбар ауылының арасын бөліп тұрған әрі екеуінің қарым-қатынасына негіз болған көлдің кеңістік ұғымынан гөрі көне мағынасы басым. Ол сюжеттік оқиға дамуының көркемдік кілті қызметін атқарады. Дәстүрлі эпикалық жырда қазақтың көшпелі өмір тұрмысына тән кең жазық дала мен оның ой-қыраты тілге тиек болатын. Ал, Ә.Диваев нұсқасында қалың тоғай, һуд (Ну) көлі, теңіз бойын жайлаған ел өмірі көбірек сипатталады.

«Тоқсан үйлі тобырда» «Әзімбайдың аулының қасында *бір көлі* бар еді, оған адам бендесін жібермейтін еді, құлан, киік көп болатын еді. Қамбар қиял

ойлады: «Мені жарлы деп шақырмай қалды, мен сол көлге барып, құлан, киік атып қайтайыншы», – деп. Диваев нұсқасында «Дабылын қағып, сұңқар сап, Болмаған күні мыңын ап, *Көлдегі* құсты тауысты», «Тұлпарын көлден суарып Аралап жүріп келеді Ағашы қалың тоғайды». «Алтыннан тағып құйысқан, Ер әбзелін түзеді. Құралайдың терісі Тайжақтысын киеді. Садаққа салған оқтай боп Тұлпарға тола мінеді. Қаршығасын көтеріп *Көліне құдың* жөнелді. Назымның Қамбардың жолына құрған өрмегі «Іргеден қағып қазығын, Бір ұшы көлге ілінді». Бармақ нұсқасында «Ит жүгіртіп, құс салып, Батыр Қамбар жүр еді *Шамбол көлде* бопалап. Тобырмен келді ноғайлы Сөйлесе алмай жекелеп». «Ақ теңіз деген аралда. Жан-жағына хат жазып Жіберді кісі шабарға. Үш жүзді тегіс шақырды Ақылдаспақ адамға». Шапай нұсқасында «Бір күндері болғанда Қамбардайын жас батыр Тоқсан үйлі тобыры, Алпыс үйлі арғыны Азығы бітіп аш жатыр. Қыран қара бүркітің Тұғырына қонады. Садаққа салған оқтай боп Тұлпарына мінеді, Қаршығасын көтеріп, Көліне һудың жөнелді».

Батырдың өз мекені тұтас жұртымен бірлікте алынатын дәстүрге өзгеріс еніп, Қамбар мен Әзімбай аулының арасы үш күншілік жер, я болмаса, белгілі бір уақыт мерзімінде (таңнан намазшамға дейінгі) жол жетерлік қашықтықта орналасады. Сондай-ақ жау елі мен батыр елінің арасы да осы мөлшерде бедерленеді. Алайда жыр идеясының түп қазығы «ноғайлы заманын көксеп», «ноғайлы батырын дәріптеуді» мақсат еткендіктен, мезгілдік, мекендік ұғымдар да осы идея аясына тұтастанған.

Батырлық жырлардың басым көпшілігінде батыр кәрі ата-ананың ұзақ уақыт баласыздық зарын тартып, Құдайдан, әулие-әнбиеден тілеп алған перзенті болады. Ал, «Қамбар батыр» жыры батырдың есейіп, ел қамқоры болған тұсынан басталады. Негізгі кейіпкер оқиғаға араласпас бұрын Назым мен оның әке, ағаларының байлығы мен сән-салтанаты мадақталады да, батырдың өмір тіршілігі мен алғашқы ерлігі баяндалады. Мұның өзі «Қамбар батыр» жырының композициялық құрылымындағы ерекшелікті көрсетеді. Тыңдаушы ұғымында екі түрлі кереғар өмір көрінісі, байлық пен кедейлік қатар көрініс табады. Тіпті Қамбардың кедейлігін әсірелей суреттеу басым. Батырлық жырларға керісінше, Қамбар – әкесінің байлықтан бағы тайған тұсында дүниеге келген бала.

Дәстүрлі батырлық жырларда әлеуметтік жік туралы мүлде әңгіме болмайды, байы да, кедей-кепшік, үлкен-кішісі тұтастықта ұғынылады. Қарсы күш – ел тәуелсіздігіне қауіп төндірген жат жерлік жау болып сипатталады. Қамбардың кедейлігін асыра суреттеу оның Назыммен диалогтарында анық көрінеді.

Кейбір варианттарға сәйкес Қамбардың Назымның күйеу таңдау тойына шақырылмағандығы да осы кедейлігіне байланысты делінеді. Назыммен сөйлесіп тұрғанын көріп қалып, дау-жанжал шығарған алты ағасының да доң-айбат сөздерінен осы негізде Қамбарды кемсіту байқалады. Бұл айтылғандардың барлығы жырдағы халықтың батырлық туралы ұғымының өзгере бастаған кезеңін сипаттағандығын байқатады. Себебі, өзге классикалық батырлық жырларда ішкі қайшылықтар аталып қана өткенімен, оған басты мән берілмейді. Батыры мен бай-кедейі бір мүдделі бағытта тіршілік кешеді, күреседі. Яғни, “Эпос идеясы бір бағытқа, бір мақсатқа бағытталған. Ол идея әмбеге (хан, бай, кедей, құл, шешен,

батыр, бек, кәрі, жас) бірдей көшпелі дәуірді, көшіп-қонып жүрген елді, оның жері мен суын, қалыпты тіршілігін, дін, тілі, әдет-ғұрып, шаруашылығы, түсінік көзқарасы мүлде бөлек жаудан қорғау болып шығады” (Ibraev, 1993: 128).

Яғни, “...бір адамның өмірімен тұтас елдің өмірін көрсеткен тұтас елдің тілеуі мен үмітін көрсеткендей, кең аудандылық болатын. Бір елдің барлық ішкі өмірі, сезім-қиялы бір. Батырдың айналасына мол ауданды болып кіргендіктен сол батыр басына жиналған зор тілеу, зор үміт білініп тұрғандай болатын. Сондықтан ол батырлар әңгімесінде ерекше жандылық бар. Батыр басы бағалы, батыр аты ардақты болған кез білінеді” (Аuezov, 1991: 95-96).

Қамбар батырлығының ерекшелігі тұтас елмен біте қайнаспай, бөлек топпен тіршілік кешіп, «аса қысылтаяң шақта» ғана елді қорғауға аттануында жатыр. Яғни, бұл жөнінен өзге батырлардан дараланады. Жыр басындағы байлық салтанатына масаттанған Әзімбай мен оның алты ұлының көзқарастары мен батыр арасындағы алшақтықтар ел тарихындағы елеулі өзгерістер мен эпос дамуындағы белгілі бір кезеңді көрсетеді. Батырды басына іс түскенде ғана керексіну, «батырлық» ұғымның белгілі бір дәрежеде басқа ұғымдарға қарағанда кейінгі кезекке ығыстырылған тұсын меңзейді.

«Батырлық» деген ұғымның өзі түрлі тарихи дәуірлерде өзгеріп отырған сыңайлы, бұрынғы ұсақ рулар ескі бірлікті біржола ұмытқан, бір-біріне жат болған кезде батырлар да бұрынғы пішінінен айрылған. “Батырлық бұрынғы дәрежеден төмен түскендей, батыр бұрынғыша түгел ел емес, не бір таптың, не бір кәсіптің батыры сияқты” (Аuezov, 1991: 96) болып қалған.

Алайда «Қамбар батыр» жырында теңсіздікке қаншалықты мән берілгенімен, ол батырлық эпостың заңдылығына бағындырылып, батырдың негізгі қасиеті мен тәуелсіздік үшін күрестің басталар алдындағы сюжеттік байланыс қызметін атқаруға жұмылдырылған. Қамбардың да басым қасиеті – елдің үйлесімсізін үйлестіру, жарлыны байға теңеу, сырт жаудың басымшылығынан қорғау, сөйтіп жалпы көпшілікке қызмет ету.

Басына қиын-қыстау іс келгенде ғана батырды керексінетін, байлық пен мансапқа мастанған топтың келеңсіз іс-әрекетіне тұтас елді жаудан құтқарған Қамбар ерлігін қарсы қою арқылы «батырлық» қасиетті ұғым ретінде қайта жаңғыртып, билік пен батыр бір болғанда ғана ел іргесі бүтін болатындығын паш етеді.

“Қамбар батыр» жырында мемлекет ішіндегі бөліну жағдайларының салдары көрініс табады. Эпостық жырлардың өзге үлгілерінде негізінен бірігу идеясы жырланғанымен, мемлекеттер тарихында бірыңғай бірігу идеясы ғана өмір сүрмеген. «Мемлекет ішіндегі қайшылықтар күшейіп, жаңа саяси- әлеуметтік жағдайдың пісіп жетілуіне байланысты бөліну идеясы да бой көрсетіп отырған” (Ibraev, 1993: 221).

Белгілі бір тарихи кезеңде түрлі ұлттардың бір одақтан ыдырап, бөлшектену оқиғасының эпосқа еткен әсері жырдағы Әзімбай отбасының өзара алауыздығы мен әлеуметтік тұрғыдан күшті топпен батырдың арасындағы қайшылықтар арқылы аңғартылған. Эпикалық жырдың дәстүрінде өз ісін

элеуметтік биік мақсатпен ұштастырған қаһарман тұлға ғана бағалы. Мейлі, ол хан, би, батыр болсын, осы талап қойылған.

Өзі батыр болмаса да батырға оң қабақ танытпаған билік пен байлықтың иесі халық тарапынан сынға ұшыраған. Жырдағы Өзімбай мен оның бес ұлының Қамбарға қарым-қатынасын көрсету арқылы мінездемелері жасалса, ең кенжесі Алшыораздың ерекше болмысы да осы тілек тұрғысынан бағаланады.

Батырлық жырларда той үстінде элеуметтік негізде келіспеушілік туындайтын эпизодтың («ұлсыздарға орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ» деп тойға шақырмау немесе той үстінде кеміту, намысына тию) бір көрінісі ретінде батырды тойға шақырмау, бейбіт кезде батырды елеп-ескермеу мотивін қарастыруға болады.

Эпикалық батыр мен билік адамының келіспеушілігі көптеген батырлық эпостарға негіз болған. Мысалы, Ер Тарғынның Ақша ханға өкпелеп көшіп кетуі. Өр мінезді батыр мен әділетсіз билеуші арасындағы бас араздық арқылы эпос тап күресін емес, батыр мен халықтың бірлігін уағыздайды. Батырдың тойға шақырылмау мотиві дүние жүзі халықтарының фольклорында да көрініс тапқан. Мысалы, орыс былиналарында батырды тойда елемеу, тиісті құрмет көрсетпеу мотиві – жолындағының бәрін қырып-жойған ашулы батырды князь Владимирдің терең зынданға тастатуы, ал ел шетіне жау келгенде зындандағы батырдан көмек сұрауы мен бұрынғы ашу-ызасын ұмытып, батырдың жауға қарсы аттану оқиғаларынан көрінеді.

Қамбар мен Өзімбай арасындағы келіспеушілік, әсіресе Өзімбайдың Қамбарды жаратпауы, кейде тіпті менсінбеуін тап күресіне байланыстыру кеңестік кезеңде «Қамбар батыр» жырының осы тұрғыдан талданып, зерттелуіне әсер етті. Көптеген зерттеушілер (әсіресе 50-60-жылдары) батыр мен ел билеуші арасындағы келіспеушілікті феодалдық қоғамдағы тап күресінің көрінісі деп түсініп, жырды таптық тұрғыдан бағалады.

Сондай-ақ, хандық билік пен рулық мүдденің жиі-жиі қайшылықта болу жағдайларының ізі де кейбір жырларда орын алады. Батырын биліктің биік белесіне шығару арқылы осындай ел тұтқасы болса екен деген ел тілегін танытқан. Батыры жақынын жат жерліктен азат етіп хан болған жырлардың түйінінде ертегілік өмір, байы мен кедейі мүдделес, шат-шадыман тұрмыс бейнеленеді.

Көне эпостағы аңшы, мерген типінің кейінгі тарихи кезеңдермен сабақтасқан ерекше үлгісі «Қамбар батыр» жырында көрініс тапқан. Батырдың элеуметтік жүгі аңшылық арқылы өріліп, батырдың елдік, халықтың мұратын танытудың көркемдік әдісі ретінде эпос сюжетінде көркемдік қызмет атқарады.

«Қамбар батыр» жырының көпқабаттылығы түрлі замандар елесін аңғартады. Алайда бұл қабаттар эпос мазмұнында көркемдікпен кірігіп, жанрдың өзіне тән бітім болмысын тудырған. Ең бастысы – әрбір тарихи дәуірдің өзіне тиесілі идеялық мұраттарын бір арнаға тоғыстырған. Сонымен бірге жанр дамуының тарихи жолдарын да аңғартады. Жырдағы адам сезімінің терең қатпарларына бойлау, жалпылықтан гөрі жеке сезім күйлеріне көбірек көңіл бөлу

– эпос табиғатына кейінгі дастандық дәстүрдің де ықпалы болғандығын айқындайды. Өйткені: “Ешбір жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені жападан жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемдеу процесінде жанрлар бірімен-бірі тығыз байланысқа түседі” (Qasqabasov, 2002: 208). “Сырттай әрекеттен іштей мінез иірімдеріне ойысу – жалпы фольклор мен әдебиет атаулының тарихи жүріп отырған жолы” (Qasqabasov, 2002: 240) десек, бұл заңдылықтардың барлығы да «Қамбар батыр» жырының жанрлық ерекшелігін сипаттайтын белгілер тобын құрайды.

Қамбар Березин нұсқасында соғысқа аттанып бара жатып анасына бәйтеректің астына тыққан алтынды руластарына бөліп беріп азық-түлікті талғажу жасауын өтінеді. Осы жерде неге бәйтеректің астына алтынды тыққан, батырдың аңшылықпен тапқан аң-құсын жеп күнелтіп, қауымдасып тіршілік кешіп отырған тоқсан үйлі тобыр ол алтынды қайтпек деген сұрақ туады. Аспанмен тілдесіп, оқшау өсетін бәйтерек мифологиялық түсінікке сай жоғарғы, жер бетіндегі және төменгі үш әлемді байланыстыратын космостың кіндігі екені белгілі.

Батырлық жырларда бәйтеректің немесе биік ағаштың жанында батыр көктен түскен тұлпарға иелік етеді, қаскөй күш иелері ағаш басында сиқыр жасайды, ағаш түбінде өлген батырды тауып алады, ағаштың қасында ұйықтап қалған батырдың тұлпары иесін қалай құтқаруды түсінде көреді, ағаш түбінде болашақ қалыңдығын кездестіреді, шайқасады, батыр тіріледі. Батырлық жырдағы ағаш бейнесінің кескіндемесі Ордосы айылбасында бейнеленуі археолог М.П.Грязнов еңбегінде айтылған (Gryaznov, 1961: 7-31).

В.Я.Пропп айтқандай: «Все, о чем поется, есть правда, и, следовательно, это было, но было в глубокую старину, а сейчас уже не может повториться – таково отношение к действительности в былинном эпосе» [Пропп, 1998: 81]. Жырдағы эпикалық уақыт «он сан ноғай бүлгенде, Ормамбет хан өлгенде» өтеді.

Жыр кіріспесі әр нұсқада түрліше айтылады: «Сөйле десең біздерге» (Тухфатуллин), «Бізден бұрын кім өткен» (Березин, 1890), «Жақсылар, дастан айтайын» (Диваев, 1922), «Бұрынғы ноғайлының заманында» (қара сөзбен) (Қалқай молда), «Бұрынғы өткен заманда» (Бармақ), «Алдым қалам қолыма» (Шапай варианты). Дәстүрлі классикалық батырлық эпостарда кездесетін перзентсіз кәрі ата-ана, олардың әулиеге түнеп, бала сұрауы, болашақ батырдың ғажайып туу мотивтері бұл жырда жоқ. Батырдың ержеткен шағынан бастап суреттеледі. Жыр оқиғасы Әзімбай туралы хабардан (Березин, Диваев, Бармақ, Шапай нұсқалары) немесе Қамбар жайлы мәліметтен (Тухфатуллин, Қалқай нұсқасы) басталады. Әзімбайдың ұлдарының саны әр нұсқада әр түрлі: оның алты (Тухфатуллин, Диваев, Шапай, Бармақ), жеті (Березин) немесе екі ұлы (Қалқай нұсқасы) бар, ал қызы жалғыз Назым сұлу. Әкесі той жасап, көпшіліктен қызына күйеу таңдатады. Қыздың күйеу таңдау мотивінен көне матриархат белгілерінің сілемі көрінгенімен, жырда ол көркемдік қызмет атқарады. Бармақ нұсқасындағы Назым білімді адам ретінде көрінеді, яғни кейінгі дәуір қоспасы – қыздың оқығаны, білімділігі дәріптеледі.

Қамбардың шыққан тегі туралы да әр нұсқада әр түрлі айтылады. Ә.Диваев нұсқасында Қамбардың әкесі туралы: «Жігітінде Әлімбай Жұрт иесі

болған хан.... Ол күнде перзент жоқ еді...Жетпіске жасы жеткенде...Бір бала берді Құдайым». Б.Мұхамбаев нұсқасында: Назымның күйеу таңдау тойына шақырушының айтуынша, «Қалмақтан жылқы алып жүрген кедейдің ұлы Қамбар – алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобыр, тама, қыпшақ, қоңырат – бес жүз үйдің қамқоры». Қалқай молда нұсқасында «алпыс ауыл арғын ноғайлы елінен көшіп кетеді. Арғынның ішінде Көшірбай дегеннің ұлы Қамбар ноғайлар елін шауып жатқанда қара қасқа тұлпармен қашып құтылып кетеді». Березин (ертегілік) нұсқасында: Уақ деген елді он төрт жасар Қамбар құлан, киік атып беріп асырайды.

Ә.Диваев нұсқасының негізінде балаларға лайықтап әңгімелеп жазылған «Қамбар батырда» Қамбардың әкесі Әлімбаи бір балаға зарығып жүргенде түсінде: «Алдыңда екі түрлі жол бар: Өмір бойы хан болып қамсыз өтесің, бірақ бала көрмейсің. Хандықты тастап, бәйбішеңді жетелеп, әулие аралап, қайыршы боп кетесің – мұратыңа жетесің. Перзентіңнің атын Қамбар қоясың. Таңдау сенікі», деп Қызыр аян береді. Эпостағы Қамбардың әкесі Әлімбаи бай болған, хан болған деген мотив кейін ұмытылған немесе жырдың тұтастану процесінде қалып қойған.

«Қамбар батыр» жырының Қазан басылымынан (Тухфатуллин) тараған нұсқаларында: «тоқсан үйлі тобыр, алпыс үйлі арық, жетпіс үйлі жебір, сексен үйлі себірді асыраушы кедейден шыққан Қамбар бар» (Р.Мәзқожаев варианты); «он үй оят, қырық үй қият, алпыс үй арғын, жетпіс үй жебір, тоқсан үй тобырды асыраушы» (Н.Баяндин варианты). Шабдарұлы нұсқасында да он хан үйлі ояттан басқасы айтылады. Назымның күйеу таңдау тойына он сегіз жасар Қамбар шақырылмағаны айтылады (Ш.Қошқарбаев, Б.Нұрқожаев, М.Балзақұлы варианты). Н.Баяндин вариантында жыр басында «Қамбардың әкесі Бетегені бетегенің арасынан тауып алған. Қамбардан Ер Көкше, одан Ер Қосай, Ер Қосайдан Сар баян – Уақ атасы» деген мәлімет айтылады. Батырдың әкесін бетеге арасынан тауып алған деген әңгіме оның ата-тегінің белгісіздігін немесе тексіздігін көрсетеді, сондықтан тектілік пен батырлық дәріптелген кезеңдерде бұл жағдай ұмытылады немесе басқа мотивтермен ауыстырылады.

«Қамбар батыр» жырының барлық нұсқаларында оқиға батырдың ержеткен шағынан бастап суреттелгенімен, кейбір нұсқаларындағы ғажайып туу мотивінің белгілері кейіпкерді дәріптеу, образды көркемдеу мақсатында жұмсалады. Мысалы, Ә.Диваев нұсқасында Қамбар – ханның ұлы, әке-шешесі әулие-әнбиелерді аралап жүріп Құдайдан сұрап алған бала, алтын айдары бар. Алтын айдар батырдың ерекше жаратылысын танытады. Ғажайып туу мотиві эпостың қалыптасу барысында ұмытылғанына қарамастан батырдың алтын айдары болуы оның классикалық батырлық жырлардағы батырлардан кемшін түспейтінін байқатады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында да Қозының алтын айдары болады, Баба түкті шашты Әзиз хабар бергендіктен Баян сұлу атастырған жары Қозыны алтын айдар астындағы меңі арқылы таниды.

Көне рулық замандағы салт бойынша патшалық мұрагерлікте аналық жүйе басты мән иеленген. Ол қартайған патшаның қызына күйеу таңдатып жар шақыруынан көрінеді. Дж.Фрэзердің көрсетуінше, рулық қоғамдағы патша

қызынан үміткердің жеке басының қасиеттері – орасан күштілігі мен асқан сұлулығы ескеріліп, патша қызына үйленген күйеуге елді басқару мен тақ та қоса берілгенін, арий халқында патшалықты ер адамға емес, әйел адамға, яғни патша қызына үйленген жатжерлікке беру қалыпты жағдай болған. Кейін патшалық әкеден балаға ауысады (Frezer, 1998). Жырда ежелгі сюжетпен қоса кейінгі қалмақпен болған соғыс сарыны қосылған.

Әзімбай «мал жайып жүрген он екі жасар балаға» дейін хабар бергенде Қамбарға хабар тимей, шақырылмай қалу себебі арқылы жырдағы негізгі кейіпкер тұлғасын таныту көрініс тапқан, оның өзі нұсқалар ерекшелігін көрсетеді. Негізінен Қамбар кедей болғандықтан тойға шақырылмай қалады да, «қызым кімді қаласа, соған берем» деп жар салған Әзімбайдың өзі Қамбардың атын естіген бойда ашуланады. Ал Назымның Қамбардың атын естігеннен құштарлығы артады. Енді бірде Қамбардың қолы тимей тойға келмейді (Бармақ нұсқасы). Кейде Әзімбайдың Қамбарды ұнатпауы әкесі Әлімбай арасындағы бас араздыққа байланысты болып та көрінеді (М.Жапақов варианты). Басқа классикалық батырлық жырларда айтылатын құдалық бесік құда, ежеқабыл пен бір себептермен құдалықтың бұзылуы сияқты жағдай «Қамбар батыр» жырында да орын алуы әбден ықтимал. Сосын жырдың даму, жинақталу кезеңінде ұмытылуы, қалып қоюы мүмкін.

Жырдағы Әзімбайдың байлығын суреттеу, Назым қыздың сұлулығын суреттеу, соқыр, таз, т.б. кемтарлығын суреттеу, кейіпкердің жолға шығуы, ат ерттеу, ат шабысы, қарсыластың ауыл шетіне келіп орнығуы, қызды талап ету, кейіпкерден көмек сұрау, тойды суреттеу, ханның шыдамсыздығы («тез келсін» деді), жолда өткізген уақыт, уақытпен өлшенетін қашықтық, жаушы сөзі сияқты сарындар формулалық сипатта берілген.

Төбенің үстіне мұнара салдырып алтын тұғыр үстінде отырған Назым жиылған көпшілікке, көп үміткерге назар салып қарамайды. Мақтауын сырттай естіп-біліп ұнатқан Қамбарды күтеді. Қалағаны келмеген соң, мұнарадан түсіп үйіне қайтады. Назым жауабында айтылатын жылқы ішінен ат ұстап міну батырлықтың бір белгісіндей бағаланады. Атына бұрыннан қанық, сырттай ғашық Назым сұлу Қамбар бектің батырлығын жоғары бағалайды.

«Қамбар батыр» жырында күйеу таңдау мотивімен қатар басқа да көне эпосқа тән мотивтер (аңшылық өмір суреті, «ақылды» жүйрік ат) сақталған. Басқа эпостарда, дастандарда атүсті ғана көрсетілетін кейіпкердің аңшылық өмірі «Қамбар батыр» жырында арнайы шұғылданған кәсіптің түрінде суреттеліп, ауыл-аймағын аңның етімен асыраған батыр Қамбардың бейбіт кездегі тіршілігі көрініс береді.

«Қамбар батырда» жырдың полистадиялық сипаты көрінеді, онда көне эпос (аңшылық дәуір көрінісі) пен классикалық батырлық эпостың сарыны қатар қабыса сипатталады. Көне эпос сарқыншағы ретінде Қамбардың аңшылық өмірі, алпыс үйлі арғын мен тоқсан үйлі тобырын аң етімен асырауы кеңінен суреттеледі.

Диваев нұсқасында аң аулау тәсілі: ау құру, құс салу, ату, найза салу аталып, аң аулайтын жерін ауыстырғаны айтылады. Қамбардың аңға шыққаны Березин нұсқасында айтылғанмен, аң аулау көрінісі, жолбарыспен айқасы суреттелмейді, батырдың жалғыздығына налу мотиві сақталған. Тұлпардың шабысы жауға аттанып бара жатқанда емес, аң аулау кезінде берілген. Аң біткеннің айбарлы да күштісі – жолбарысты екі аяқты адамнан шыққан теңдесі жоқ мықты батыр – Қамбардың жеңуі батырдың алғашқы ерлігі ретінде бағаланады. Қамбардың жолбарыспен айқасы жырдың сюжеттік тұтастану процесінде кейін қосылған сюжет, Диваевтан басқа нұсқаларда осы эпизод кездеспейді.

Жырда өмірбаяндық сарын (Диваев нұсқасында сілемі ғана сақталған), ат таңдау сюжеті кездеспейді. Қамбардың әкесі туралы мәлімет Диваев нұсқасында беріледі. Қалмақтың қалың әскеріне қарсы жалғыз шығатын батырдың ерекше жаратылысы ретінде оның алтын тұлымды екендігін (Диваев нұсқасында) айтса да жеткілікті. Классикалық батыр тұлғасына тән батырға лайық тұлпарды таңдап міну, қолға түсіру оқиғасы жырда айқын орын алмағанымен, қысылған жердегі тұлпарына тіл бітіп батырға ақыл айтуы, ғажайып жүйріктігі, керемет естілігі (жануарға бітпес естілік), қара қасқа аттың қасиеттілігін білдіріп, иесінің де ерекшелігін айшықтай түседі. Архаикалық жырлардан қалған сарқыншақ – тұлпарға қысылтаяң жерде тіл бітуі Березин нұсқасында кездеседі.

Қамбардың ауыл шетінде күндіз қызбен сөйлесуі жыршының түсінігіне сай келмейді, сондықтан қыз ағалары шу шығарады. Бір жағынан батырлық бағаланбай батырлы батырдың күні өтіп, байдың заманы туғанын көрсетеді.

Ноғайлы кезеңі XIII-XVI ғ. оғыз-қыпшақ заманынан кейінгі қазақ даласындағы рулық-тайпалық тұтастану, Алтын Орда мемлекетінің бой көтерген кезеңі. Ноғай ордасы алдымен Алтын ордадан 1391 жылы бөлініп шыққан деген мәлімет бар (Safargaliev, 1960).

«Шора батыр» жырының ноғай (Ажи-Молла) нұсқасында Сәли қарт Мамай, Әли, Қазилармен қатар Қамбардың атын атайды. Айдар мырзаның IV Иванға 1552 жылдың бас кезінде жазған хаты және орыс патшасының оған май айында қайтарған жауабы сақталған. Айдар мырза бір хатында өзінің Асан мырзадан туылғанын, өз ағайындарының саны елу-алпыс екенін жазған. Асан (орыс жазбаларында – Алсан) – Оқастың баласы, Мұса мен Жаңбыршының ағайыны (Jirmunskiy, 1974: 436). «Айдар мырза бұл хатында IV Иваннан Сүйінбикені қайтаруын, Еділдің жоғарғы жағынан жайлау және көптеген бағалы сыйлықтар беруін сұрайды. Айдар мырза Жүсіптен жас жағынан кіші болғаны және онымен одақтас екендігі көрінеді» (Qoғanbekov, 2014: 165).

Жырдың тарихқа қатыстылығын жыр нұсқаларының қашан жазылып алынғанына да қатысты өзгеруі ықтимал. Фольклорлық шығармаларды жинаушылар мен жариялаушылар кеңес кезеңінде жыр нұсқаларын жинап, жырлағанда өзгеріс енгізіп отырды. Мысалы, Мәзқожаев нұсқасында қолжазбаға «кедей» деген сөзді кейін қосқан, бұл қолжазбадағы жазудан анық көрінеді.

«Қамбар батыр» жырының Диваев нұсқасында арақ-шараптың аталуы оның қай кезеңде қалыптасқанын көрсететін белгі деуге болады. Фольклорлық

шығармаларда арақ-шарапты қарсыласқа немесе дұшпанға қарсы жайрататын қару ретінде жағымды кейіпкерлер де, жағымсыз кейіпкерлер де қолданып жатады. «Алпамыс батыр» жырында амал-шарғы қолданған мыстан кемпір қырық қызбен қызықтырып, қымызға масайтып алып, батырды ерік-жігерінен айырып, қолға түсіреді.

“Көптеген халықтардың фольклорында арақ-шарап батырдың асы ретінде, «қиын тапсырма» кезіндегі күйеу жігітке қойылатын шарт немесе сынақ ретінде, қонақты қарсы алғанда дастархан мәзірін суреттегенде аталады” (Kuzmina, 2005; Dmitriyenko, Çuhrova, 2012). Яғни сұлу қызды айттыра барған батырды көп мөлшерде арақ беріп сынап жатады. Сондай-ақ батыр шайқасқа аттанар алдында күш жинау үшін азықтанғанда сусын ретінде ішеді. Ал қазақ жыр-дастандарында батыр бір қойдың немесе құлын-тайдың етін бір өзі жеп, саба-саба қымыз ішіп тыңаяды. Назым сұлу еліктіру үшін Қамбардың жолына арақ-шарапты көмекші қызға тасытып, сандыққа салып сақтайды. Бірақ батыр Назымның айласына қайрылмайды да, оның ойлағаны – тоқсан үйлі тобырдың жайы.

Қазақстанның әр аймағында жыр негізінде туған қаһарман батыр атымен аталатын күйлер кездеседі. Халық күй өнерін зерттеген Ақселеу Тарақты «Қамбар» күйін ноғайлы кезеңінде туған музыкалық мұраларымыздың санатына жатқызады (Тарақты, 1992: 19). Осы тақырыптағы халық композиторларының шығармалары да сақталған, соның бірі – жыр негізінде дүниеге келген Назарұлы Қожекенің «Қамбар хан» күйі. Назарұлы Қожекені (1823-1881) Жетісу жеріндегі Қарқарада туған, елі Албан ішінде Құрман (Тарақты, 1992: 286). Сонымен қатар ел арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелер арқау болған Ықыластың «Қамбар-Назым» күйі де бар. Дүкенұлы Ықылас (1843-1916) Жезқазған облысы, Жаңаарқа ауданында туып-өскен. Кіші жүз Тама руынан. Шу бойында дүние салған (Тарақты, 1992: 318). Яғни жыр нұсқалары сияқты Қамбар батыр атына байланысты күйлердің бірі Жетісуда, екіншісі Сарыарқа жерінде туған екен.

Сонымен қатар халқымыздың аңыз-әңгімелерінде де Қамбар батыр есіміне қатысты топонимикалық аңыздар кездеседі. «Көсегенің көк жоны, Хорен» аңызында Қамбар мен Назымның мекендеген қонысы жөнінде сыр шертеді (Babalar sözü,, 2011: 139-140), «Қыз Жібек» жырында сөз болатын қалмақ ханы Қорен батыр, аңыз бойынша қыз Назымнан үмітті екені баяндалған.

Қамбар есімімен аталатын бірнеше жыр кейіпкерлері кездеседі: «Өуез батыр» жырында сұлу қыздың есімі, «Бозұғлан» жырында түс жорушы. «Мұхаммед-Қанапия» діни дастанында Мұхаммед пайғамбардың Қамбар атты құлы жөнінде айтылған (Babalar sözü, 2004: 267-270).

Қалқай нұсқасында аталатын Әлім төре тарихи қайраткер ме, әлде Кіші жүз құрамындағы Әлім атасы ма деген мәселені де ойластыру қажет. Батыс өңірде ноғайлыларға ақыл-кеңес айтатын ақылшының беделді рудың атымен аталуы кездейсоқтық емес сықылды.

Ақшахан аттанып келе жатыр дегенді есітіп Алшыораз ноғайлыны жиып алады. Ноғайлылар ойласып Әлімбайға келеді, ол ноғайдың ішінде бұрын хан

болған Әлім төрені шақыртуға кеңес береді. Сонан соң Әлім төре келеді, ноғайды жинап алып, ақыл айтады.

Қалқай нұсқасында аталатын Әлім төре тарихи қайраткер ме, әлде Кіші жүз құрамындағы Әлім атасы ма деген мәселені де ойластыру қажет. Батыс өңірде ноғайлыларға ақыл-кеңес айтатын ақылшының беделді рудың атымен аталуы кездейсоқтық емес сықылды. Ақшахан аттанып келе жатыр дегенді есітіп Алшыораз ноғайлыны жиып алады. Ноғайлылар ойласып Әлімбайға келеді, ол ноғайдың ішінде бұрын хан болған Әлім төрені шақыртуға кеңес береді. Сонан соң Әлім төре келеді, ноғайды жинап алып, ақыл айтады.

Шоқатаев нұсқасында Әзімбай байдың қасында ақылшысы Әйюке ханның аты қатар аталады: «Бұрынғы өткен заманда, Дін мұсылман аманда, Он сан ноғай жұртында Әзімбай деген бай екен, Әйюке деген хан екен», «Әйюке ханның елінде, Ақарал шаһар жерінде».

Әйюке немесе Аюке хан (1642-1725) – тарихи адам, аңыздарда айтылатындай қазақ ханы емес, 1672 жылы таққа отырған қалмақ ханы. Еділ бойындағы қалмақтардың билеушісі Аюке хандық билікті күшейтіп, өз мемлекетінің дербестігін сақтай білді. Аюкенің қызы Сетержабтың күйеуі жоңғар ханзадасы Цеван-Рабданды қазақтар Қоңтажы хан деп атаған. Ғалым Ақселеу Сейдімбектің «Қазақ әлемі» еңбегінде (1997) Қызылкеніш атауымен байланысты Аюкенің жиені Цона, Торғыт тайпасының ойраттары туралы айтады. Цеван Рабдан қызын айттырғанда Аюке ұзатылған қызын алып баруға ұлы Санчжабты 15 мың қолмен жібереді. Қазақтың ханы Тәуке хан жолын кеспек болғанда Санчжаб сытылып шығып Бороталға жетеді. Аюке діни қайраткер Далай ламаның батасын – хандық билікке сенімхатын 1690 жылы алған соң, оның басқалардан айбыны асқақтай түскен көрінеді. Қытай мен Ресей сияқты елдермен әккі дипломатиялық қарым-қатынас құра алған Аюкені толық бағынбағанына қарамастан І Петр Азовты алу кезіндегі ерлігін бағалап бағалы сыйлықтар табыс етті, қалмақтарға елдің оңтүстік аймағын күзетуді табыстады. Башқұрттарды өз билігіне алуға жасаған әрекеттері нәтижесіз болған соң, Аюке Ресей қарамағына өтпеген қазақ, түркмен, Қоқан және Хиуа билеушілерімен соғысуға күшін салған. Табиғатынан өте дарынды, алғыр, даңққұмар Аюке өз хандығының дербестігін барлық уақытта армандағаны сөзсіз, орыс әскербасыларымен қарым-қатынасында өзін тәкаппар ұстағаны, кейде орыс селоларын талауға салатыны бар, дегенмен орыс үкіметіне көп қызмет еткенін жоққа шығаруға болмайтынын бағалаған (Ауука хан, 1998). Аюке «Қамбар батыр» жырында Әзімбайға қысылғанда ақыл беретін тілеулес, ел тұтқасын ұстаған қазақтың ханы ретінде көрінеді.

Әйюке қалмақтарға білдірмей Қамбардың алдына ат басындай алтынмен тарту-таралғы алып барып намысы үшін келсін деп көмекке шақыруға кеңес береді. Кейін қалың қалмақты жалғыз жеңіп қайтқан батырды қарсы алған топтың ортасында болады: «Баламды өзім көрем деп, *Тоқсан бесте жасы бар Әйюке* де келеді. Алыстан тұрып Әйюке Қамбарға сәлем береді».

Сарыарқаны бұрынғы уақытта ноғайлы қоныс қылған екен. «Он сан ноғай бүлгенде, Ормамбет би өлгенде» деп айтылатын сөз бар. Сонан соң қалмақ

билеп-төстеп, мекен қылған екен. Қарақалмақ Қатысыбан қоңтажының тұсында «он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, Аюкенің ауыр қолы» атанған тұста, құба қалмақтың ханы Қалдан Шерін тұсында Абылай хан қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аудырып, басына қара күн тудырған.

Мұрын жырау Сеңгірбекұлы жырлаған «Қырымныңқырық батыры» эпикалық топтамасындағы «Шора батыр» жырының бас кейіпкері Қырымға аттанып бара жатқанда, қасында қарғылы тазы, қолында қара бүркіті, астында қара тұлпары, қырық кісі жолдасы бар, әке кегін қайтармақ болып жолын тосып тұрған Өгіз ханның баласы Меңді ханға өз руының атын ауызға алып: «Асылымды сұрасаң, Асылым артық *Арғынмын*. Тегімді менің сұрасаң, Көк нарлы Танамын», – дейді (Babalar sözü, 2008: 33). Ноғай батыры Ер Шора қалмақ батырын жекпе-жекте өлтіреді, осы Меңді хан үш мың кісімен Әділше ханның қызы Ханжан сұлуды талап етіп жатқан екен, енді Шора Ханжанға жауды жайпап жеңген соң ғана үйленетін болып Қазанға қарай жолға түседі. Қалмақтың ханы Мұсаханға да Ер Шора: «Ноғайлының ішінде Асылым артық *Арғынмын*. Бергі атамды сұрасаң, Көк нарлы Танамын», – дейді (Babalar sözü, 2008: 79).

Жырды жеткізушілер «арғын» деген ру атауын өзгертуді жөн көрмеген. Қамбар батыр жыр нұсқаларында кейде уақ батыры, кейде арғын батыры болып аталып жатады. Арғу тайпалары XI ғасырда Испинджаб (Сайрам) мен Баласағұн арасын мекендеген, бұл ұғым түрік тайпаларының көпшілігіне қатысты екені анықталады. Қалалардың көпшілігі «Арғу шаһарлары» аталады, соның ішінде мысалы «Арғу Тараз» (Bartold, 1968: 76, 207).

Л.П.Потапов арғуларды арғын руымен жақындастырады: «Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово *bayat* в значении «бог». Мне уже приходилось указывать, что среди тюркского населения долины р. Чулыма русские письменные источники начиная с XVIII века систематически фиксируют родоплеменную группу аргу, именуя ее Аргунскою волостью. В свое время я показал, что аргуны попали сюда, как и некоторые другие родоплеменные группы, с запада, из района Тобольска, после падения Сибирского ханства в конце XVI века, что еще раньше они, как повествуют предания, составляли с казахской ордой один народ» (Bartold, 1968: 231). Тарихи деректерде «арғулардың» ғұн қауымдастығының оңтүстік тобы ретінде қабылданады. Ғұндардың оңтүстік тобы «ақ ғұн» (белые гунны) аталады.

Академик В.В.Бартольд арғын сөзінің бірнеше рудың құрамасы деген мағынаны беретініне баса назар аударған: «Дулатов, найманов и киреев (кераитов), по нашему мнению, следует причислить к монгольским элементам; слово *аргын*, по интересной и очень правдоподобной догадке г-на Аристова, означало «помесь». Такое значение Марко Поло придавал слову *Argoni* отождествляя его со словом *Gasmul*; г-н Аристов, ссылаясь на Потье, приводит свидетельство Дюканжа, что «*Vasmoule* или *Gasmoule* именовались в Византийской империи потомки отца француза и матери гречанки»; отсюда делается вывод, что басмыли орхонских надписей (басими китайских источников) также были «смесью многих, вероятно разного происхождения родов» (стр. 91-92). Термин с таким значением мы, как известно, имеем и в новейшей истории

тюрков (курама)” (Bartold, 1968: 275). Осыған қарағанда ноғайлы жырларында айтылатын арғын руын бірнеше тайпаның құрамасы ретінде ұғынғанымыз дұрыс болмақ.

Ел аузында Қамбар батырдың атына байланысты туған бірнеше аңыз-әңгімелер сақталған. «Қамбар төбе» аңыз бойынша Қамбар Қайқы батырдың жиені делінеді «Қапал тауы» аңызында қалмақпен арадағы жаугершілік заманда ерлігімен көзге түскен Тобықты ішіндегі Қапал батырдың атымен Дерегес тауының бір шоқысы аталғаны, “Қамбар батырдың жері Абыралы жерінде жетпіс үй тобықты бір ата қарауыл атанады екен” (Babalar sözü, 2011: 160) деген мәлімет айтылады. Ел аузында сақталған тағы бір аңызда Қамбардың Арал аймағындағы Қамыстыбас көлінің теріскейінде «Шулығын» деген түбекте тоқсан үйлі тобырды асырап, аты шыққаны, Қамбардың суға кеткен қара қасқа атын жоқтаған елдің шулаған дауысынан «Шулығын» аталғаны әңгімеленеді (İzetuli, 2012). Ал шежірелік жыр-аңыздарда Қамбардың Уақ батыры екені баяндалады (Babalar sözü, 2012: 152- 378).

Қамбардың есімі сумен байланыстырылады, күнтізбелік-хронологиялық белгі ретіндегі жұлдыз атауы, он екі шоқжұлдыздың бірі Арыстанның қазақша атауы. Шаян мен Бикештің ортасында орналасқан Арыстан немесе Қамбар шоқжұлдызы Аймен бес рет тоғысады, оны Қамбар тоғысы деп атайды. Қазан – тоғыздың айы, ақпан – бірдің айы. Қазақ есепшілері Қамбар жұлдызының (Арыстан) қозғалысына негізделген Қамбар тоғысы деп аталған күн қайыру жүйесін қолданған.

Қамбар есімі аңшы-мерген образына тікелей қатысты. Қамбар – Орта Азия халықтарының мифологиялық кейіпкері. Орта Азияға ислам дінімен бірге кірді. Діни дастандарда «әділетті» төртінші халифа Әли хазіреттің сенімді құлы, атбегі Қанбар. Музыка аспабын жасаушы және музыканттарды қолдаушы ретінде функциясы тағы бар. Түркмен мифологиясында Баба-Ғамбар – музыка қамқоры, Қорқыт секілді су бетіне кілем төсеп, дутар ойнап отыратын болған. Қырғыздарда Камбархан. Музыкант не әнші болғысы келгендер Қамбар бейітінің басына барып, тәу етуі керек деп санайды екен. Жылқы мен атбегілік қамқоры Жылқышы ата Қамбар бейнесінің негізінде ежелгі исламға дейінгі тәңірілік түсінік жатыр. Халқымыздың мифологиялық танымында жылқы желден пайда болғандеген түсінік бар, жылқы малының иесі, әрі жылқышылардың пірі – Қамбар ата. Шежіре бойынша Қамбар Орта жүз ішіндегі уақ руының басы болып есептеледі. Тәжіктерде жаңбыр-сүт жіберетін жаңбыр, найзағай, жай түсіретін тәңірінің атауы (Navruzbaeva, 2007 “<http://otuken.kz>”).

Сонымен Қамбар есімі біріншіден, сумен байланыстырылады, екіншіден, күнтізбелік-хронологиялық белгі ретіндегі жұлдыз атауы, үшіншіден, аңшы-мерген бейнесінде, төртіншіден, жылқы пірі Жылқышы ата, бесіншіден, музыка аспабын жасаушы және музыканттарды қолдаушы, алтыншыдан, белгілі эпос кейіпкері, батыр, жетіншіден, Орта жүз уақ руының басы, сегізіншіден, сопы бекташия орденінің символизмімен байланысты, тоғызыншыдан, Пәкістандағы Синд провинциясындағы Камбар – Шахдадкот округында орналасқан қаланың атауы, тұрғыны 97 мың адам.

“XIII-XVI ғасырлардағы қазақ тарихына қатысты маңызды дереккөзі болып табылатын Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағында» Қамбар, Ер Көкше есіміне қатысты дереккөз кездеседі” (Qoygeldiyev, 1991: 256).

Қазақ мифологиясын зерттеген С.Қондыбай Қамбар бейнесіндегі мифтік сарынды бажайлайды: «Қамбардың «жер жарығына түсіп кетуі» (Қаратүлейге апарып тасталуы), яғни «тесікке кіруі» – қысқы күн тоқырауы сәтіне сәйкес келеді...Жыр оқиғасындағы ... ұлы жолды (Құс жолы), ұлы жол бойындағы ауылды (Үркерлер) көруіміз өз алдына, «төсек салып, таң атқанша жату» сияқты сюжеттен («мерген мен жезтырнақ», «өтірік егіздер» туралы озалдардағы) «төсек салғыш пері қызы»- Кешкі Шолпанның, таң атырып көрінетін Таң Шолпанның болмысын көргендей боламыз» дейді (Qondıbay, 1997).

«Қамбар батыр» жыры мен «Манас» эпосының тарихи негізінде ұқсастық кездеседі, Назым мен Ақжүніс, Ақчөрек сұлудың портреттік сипаттамаларының ұқсастығы тек эпостағы «ортақ жерлердің» қайталануымен ғана түсіндіруге болмайды. «Манас» жырында Ер Көкше Айдар ханның ұлы, Қамбар ханның ұрпағы, жекпе-жекте Манастан жеңіледі. Қазақ эпосындағы Ер Көкше Қамбар ханның баласы, қара қыпшақ Қобланды батырмен ұрыста өледі. Ш.Уәлиханов қазақ батыры Ер Көкшені Никон жылнамасында аты аталатын Одой (Адай – ?) қаласына тауына Құйдаш ханның шабуылы кезінде 1423 жылы өлген татар батыры Когчеге теңестіреді (Valihanov, 1961: 71).

«Манас» эпосында кездесетін батырлардың санатында Қамбар батырдың да аты аталып қалады. Аққұла ат мінген Манаша батыр Радлов жазып алған «Ер Көкше» жырында кейіпкер ретінде көрінеді. В.М.Жирмунскийдің көрсетуінше Хақназар хан өлген соң (1580 жыл) қырғыздар мен қазақтар бір ханның қол астында болмаған. XV-XVI ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан қазақ-ноғай эпосындағы кейіпкерлері есімінің тарихи шығу тегі «Манаста» көрініс тапқан болуы ықтимал.

Ер Көкшенің өлімінен соң әке кегін қайтару үшін оның ұлы Ер Қосай атқа қонады. Кошой қырғыз эпосында Манас, Алмамбет пен Бақаймен иық теңестіріп тұрған батырдың бірі. В.М.Жирмунскийдің “Ер Көкше Манас цикліне сырттан қосылған” (Jirmunskiy, 1962: 123). деген пікірі де дәлелдеуді қажет етеді.

Жырдағы этнонимдік атаулар: он екі баулы өзбек, ноғай. Қазақ халқының құрамындағы көптеген рулар ноғайлы, өзбек хандықтарының құрамында болғаны, ноғайлы хандығы осы күнгі қазақ руларының құрамасы екені белгілі. Он екі баулы өзбек кейде тоқсан екі баулы өзбек деген этникалық атаудың ар жағында оған кіретін ру-тайпалардың одағы болады.

Екі жастың әкелері Әлімбай мен Әзімбай бір кезде дос-бауыр болып етене араласқан болса керек, Күйеу жігітке арналған сынақ (AaTh311), Ханшайымның күйеу таңдауы мотивіне құрылған Назым сұлудың күйеу таңдауы. «Қамбар батыр» жырының мерзімін басты қаһарманның соғысы мен ғұмырбаяндық мәліметтеріне, шығарманың мазмұнына, жекелеген кейіпкерлер мен оқиға барысына қарап мерзімдеуге тырысуға болады. Жер-су атауына да мән беріледі. Жыр нұсқаларын жазып алған жеткізушілер мен соның кезеңі, қалай және кімнен,

қай жерден жазып алынғаны жайындағы мәліметтер де жиналуы, саралануы қажет.

Қорыта келгенде «Қамбар батыр» жырының тарихи фактілермен байланысы тікелей емес, жанама деуге келеді. Халық тарихының көріністері жырларда бірден орныға қалмайды, ел жадында сақталған ерекше оқиғалар уақыт өте келе көзкөргендер мен айтушылардың әңгімесінен құралады. «Қамбар батыр» жырының сюжетінде бірнеше дәуірдің көрінісі елес береді, жырдың полистадиялық сипаты айқын. Мұнда Назым қыздың күйеу таңдауы деген ертегілік сюжетке Қамбар батырдың елін қалмақ жаудан қорғауы кіріккен. Ел басына күн туғанда Әзімбайдың алты ұлына деген ренішін ұмытып жауға қарсы шығады. Қамбардың реніші Әзімбайдың алты ұлына емес, бір кезде әкесінің тағын тартып алған Әзімбайдың өз басына деген кек болуы ықтимал. «Қамбар батырдың» ертегілік нұсқалары жыр оқиғасын қара сөзбен әңгімелеп айтудан туған. Назым сұлу монологы эпостың сюжеттік құрылымымен байланысты болғандықтан, халық жадында көмескіленбей жақсы сақталған, яғни эпос сюжетіне негіз болған тарихи оқиғадан туындаған.

«Қамбар батыр» жыры да классикалық батырлық жырлардың көпшілігі сияқты XIII-XV ғасырлардағы «Алтын орда» тарихымен байланысты туған «Ноғайлы циклін» құрайтын эпостарға жатады, яғни жырдағы оқиға есте жоқ ескі заманда, көбіне ноғайлы заманында өтеді. «Қырымның қырық батыры» цикліне жататын «Едіге батыр», «Шора батыр», «Орақ, Мамай» сияқты жырлармен салыстырғанда «Қамбар батыр» жырының тарихи негізі көмескі болғанмен, жыр нұсқаларында айтылатындай ноғайлы заманында Ормамбет хан өліп, Ноғай ордасы тұсындағы үшінші бұлғақ кезінде пайда болғаны байқалады.

KAYNAKLAR

ÄUEZOV, Muqtar. (1991). **Ädebiyet tarihi**. Almatı: Ana Tili.

AZBELEV, S. N. (1982). **İstorizm bilin i spetsifika folklor**. L.: Navka.

Ayuka han: çelovek i politik // <http://kalmykia-online.ru/history/ajuka-han>; MİTİROV, A.G. (1998). **Oyratı-kalmiki: veka i pokoleniya**. Elista: Kal. Kn. İzdvo // <http://kalmyki.narod.ru>.

BATIRLAR JIRI. (1939). 1.Tom, Javaptı red. MUQANOV, Säbit. Almatı: Qazaqstan körkem äd.

OFK, Ş. 566, 1. döp.

Babalar sözi: Jüztomdıq. (2011). T. 80: Toponimdik ańızdar / Javaptı red. T. Älbekov. Qurast.: T. Älbekov, T. Äkimova. Astana: Foliyant.

Babalar sözi: Jüztomdıq. (2004). T. 10: Dini dastandar / Javaptı red. Qurast.: B. Äzibaeva, J. Raqışeva. Astana: Foliyant.

- Babalar sözi: Jüztomdıq.** (2012). T. 81: Şejirelik-jır aңызdar. Javaptı red. T. Älbekov. Qurast.: T. Älbekov, F. Rayıs, J. Saltaqova. Astana: Foliyant.
- Babalar sözi: Jüztomdıq.** (2008). T. 51: Batırlar jırı / Javaptı red. S. Qosan. Qurast.: Q. Alpısbaeva, S. Qosan, S. Säkenov, Q. Tastanov. Astana: Foliyant.
- BARTOLD, V. V: (1968). **Soçineniya.** Tom 5: Rabotı po istoriy i filologiya türkskih i mongolskih narodov. M.: Navka.
- BASİLOV, V. (1970). **Kult svyatih v islame.** M.: Mısal.
- BERDİBAEV, Rahmanqyl. (1982). **Qazaq epası (janrlıq jäne stadiyalıq mäseleler).** Almatı: Ğılım.
- DOSMUHAMEDULI, Halel. (1991). **Alaman.** Almatı: Ana Tili.
- GRAYAZNOV, M.P. (1961). *Drevneyşıye pamyatniki geroyičeskogo epasa narodov Yujnoy Sibiri, Arheologičeskiy sbornik 3.* Epoha bronzı i rannego jeleza Cibiri i Sredney Aziyi, L.: İzdatelctvo gosudarstvennogo Ermitaja, s. 7-31.
- ĞABDULLİN, Mälık, SIDIQOV, Tursın. (1972). **Qazaq halıqınıñ batırlıq jırı.** Almatı: Ğılım.
- FREZER, Dj. (1998). **Zolotaya vetv:** İssledovaniye magiyi i religiyi / Per. s angl. M.: Politizdat.
- IBRAEV, Şäkır. (1993). **Epos älemi.** Qazaqtıñ batırlıq jırlarınıñ poetikası. Almatı: Ğılım.
- İZETULI, K. (2012). *Qara qasqa attı Qambar batır,* Ana Tili, 9 aqpan.
- JİRMUNSKİY, V. M. (1962). **Narodniy geroyičesiy epos.** M. L.: Goslitizdat.
- JİRMUNSKİY, V .M. (1974). **Türkskiy geroyičeskiy epos.** L.: Navka.
- JUMALİEV, Qajım. (1958). Qazaq epası men ädebiyet tarihınıñ mäseleleri, A. Qazaq meml. Körkem äd.
- KENJEBAEV, Beisembai. (1939). *Qazaqtıñ halıq epası turalı, Ädebiyet jäne iskusstvo,* No: 2, s. 119-131.
- KIDIRBAEVA, R, KIRBAŞEV, K, JANNAKOVA, A. (1998). **Variyanti epası “Manas”.** Frunze: İlim
- KUZMİNA, E. N. (2005). **Ukazatel tipičeskih mest geroyičeskogo epası narodov Sibiri.** Novosibirsk; DMİTRİYENKO, A.N., ÇUHROVA, M.G. (2012). *Alkogol v epası sibirskih narodov, Mir navki, kulturi, obrazovaniya,* No: 5, s. 243-246.
- QONDIBAY, Serikbol. (1997). **Qazaq mifologiyasına kirispe.** Almatı.
- QORĞANBEKOV, B. (2014). **«Şora batır» epası: nuskarları, genezisi, tarihiliği.** Astana: Foliyant.
- QONIRATBAEV, Äuelbek. (1991). **Qazaq folklorınıñ tarihi.** Almatı: Ana Tili.
- QASQABASOV, Seit. (1992). *Qazaq folklorındağı tutastanu qubılısı, Juldız,* No: 11, s. 181-198; QASQABASOV, Seit. (2002). **Janazıq.** Är jılğı zertteveler. Astana: Avdarma, s. 438-499.

- Qazaq ädebiyatınıñ tarihi.** (1948). I Tom. Folklor. Red. Bask. M. Äuezov. Almatı.
- Qambar batır.** (1959). Navçnoye izdaniye. Pod Red. M.O. Auezova i N. S. Smirnovoy. Alma-Ata.
- Qadırgalı Jalayır. Şejireler jıynağı** (1997). Şağatay-qazaq tilinen avdarıp, alğı sözün jazğandar N. Mingulov, B. Kömekov, S. Öteniyazov, Jalpı red. qarağan M. Mağayın. Almatı: Qazaqstan.
- VALİHANOV, Çokan. (1961). Sobr. Soç. v 5-ti tomah. T.1. Alma-Ata.
- MARGULAN, Älkei. (1946) *O haraktere i istoričeskoy abuslovlennosti kazahskogo eposa, İzvestiya Kazahskogo filiyala AN SSSR.* Seriya istoričeskaya, No: 2. s. 75-81.
- MARGULAN, ALKEİ. (1985). Ejelgi jır ańızdar: Gılimi-zertteu maqalalar. – Almatı: Jazushi.
- MEYER, L. (1865). **Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva.** SPb.
- MUQANOV, Säbit. (1939). *Batırlar jırınıñ ädebiyettegi orını, Batırlar jırı.* Almatı, s. 5-21.
- NAVRUZBAEVA, Zira. *Kambar i vosrojdeniye zolotogo veka* // <http://otuken.kz>.
- PROPP, V. Я. (1998). **Potika folkloru.** M.: Labirint.
- PROPP, V. Я. (1962). *Ob istorizme russkogo eposa, Russkaya literatura,* No:2. s. 87-91.
- SAFARGALİEV, M.G. (1960). **Raspad Zolotoy ordı.** Saransk; GREKOV, B.D., YAKUBOSKİY, A.Yu. (1950). **Zolotaya Orda i yeyö padeniye.** M. L.: İzd-vo AN SSSR.
- SEIFULLİN, Säken. (1932). **Qazaq Ädebiyeti. 1. Kitap. Biler дәuiriniñ ädebieti.** Qızılorda, Qazaqstan.
- SIZDIQOVA, R., QOYGELDİYEV, M. (1991). **Qadırgalı biy Qosımullı jäne onıñ jılnamalar jıynağı.** Almatı: Qaz un-ti.
- ŞAMGONOV, A. (2017). *Töleñgitter. Olar turalı ne bilemiz?* 27 Mausım // e-history.kz/kz/contents/view/2167
- TARAQTI, Aqseleu. (1992). Küy şejire. Almatı KRAMDS-Yassavi.
- URMANÇEYEV, F. (1986). *İmya epiçeskogo geroya, Sovetskaya türkologiya,* No: 4, s. 22-23.
- VESELOVSKİY, A. N. (1940). **İstoričeskaya poetika.** L.: Navka.
- VOSTROV, V.V., MUKANOV, M.S. (1968). **Rodoplennoy sostav i rasselenniye kazahov** (konets XIX – načalo XX v.v.). Alma-Ata: Navka; DÄYKENOV, T.E. **Uaq şejiresi.** Astana: Foliyant, 2009.